

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2024.19.317301>

УДК 94(477.74)''18''

POPULATION DYNAMICS OF ODESA IN THE XIX CENTURY

Nataliia Dianova

DSc (History), Professor
Department of History
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
26 Staroportofrankivska St, Odesa, 65000,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation:

Dianova, N. (2024) Population dynamics of Odesa in the XIX century, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 19, pp. 30–36.

Submitted: 23.11.2024

Abstract

The article examines the population dynamics in Odesa during the XIX century. The source base was the archival material of State archive of Odesa region which allowed us to consider the specifics of this process.

It is noted that in the first half of the XIX century the number of urban residents increased dramatically due to their mechanical growth. This is caused by a significant number of immigrants from various regions of the Russia Empire and some European countries who were attracted by the city's economic development opportunities. It has been proven that the natural increase of the population began to grow only in the second half of the XIX century. However, even in this period, the process took place quite slowly. The reasons were, for the most part, high infant mortality, caused by unsatisfactory living conditions of a certain part of the population and frequent epidemics. Only at the end of the century there was a certain improvement in the living conditions and medical care of the population, which had a positive effect on the solution of the mentioned problem. At that time, the dominant factor in the growth of the number of city residents was natural growth, which testifies to the significant socio-economic and cultural development of Odesa.

Key words: *Odesa, population, mechanical growth, natural growth, development.*

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ В XIX СТ.

Наталія Діанова

Доктор історичних наук, професор
Кафедра історії України
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65000, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>E-mail: ndianova777@ukr.net**Анотація**

У статті досліджено динаміку чисельності населення Одеси упродовж XIX ст. Джерельною базою стали архівні матеріали Державного архіву Одеської області, які дозволили розглянути особливості цього процесу. Зазначено, що в першій половині XIX ст. різко зростає чисельність міських жителів завдяки їх механічному приросту. Це зумовлено значною кількістю переселенців з різних регіонів Російської імперії та деяких європейських країн, яких приваблювали можливості економічного розвитку міста.

Цитування:

Діанова Н. Динаміка чисельності населення Одеси в XIX ст. *Чорноморська минувшина* : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОР Бондаренко М. О., 2024. Вип. 19. С. 30–36.

Отримано: 22.11.2024

0,6 д.а.

Доведено, що природний приріст населення отримав тенденцію до свого зростання лише в другій половині XIX ст. Проте і в цей період процес відбувався досить повільно. Причини полягали, здебільшого, у високій дитячій смертності, спричиненій незадовільними умовами життя певної частини жителів та частими епідеміями.

Лише наприкінці століття відбулося певне покращення життєвих умов та медичного обслуговування населення, що позитивно позначилось на вирішенні зазначеної проблеми. У цей час домінуючим фактором у зростанні чисельності міських жителів став природний приріст, що свідчить про значний соціально-економічний та культурний розвиток Одеси.

Ключові слова: *Одеса, чисельність населення, механічний приріст, природний приріст, розвиток.*

На сучасному етапі в Одесі відбуваються активні міграційні процеси. Проте їх витоки кардинально відрізняються від тих, які були в XIX ст. Якщо в XIX ст. чисельність населення в місті, яке приваблювало своїм демократичним устроєм та перспективами розвитку порту, стрімко зростала, то в умовах сьогоденної російської агресії кількість одеситів значно зменшилась за рахунок еміграції до різних країн світу. Разом із цим відбувається досить потужна внутрішня міграція. У місті з'явилась значна кількість переселенців із південно-східного регіону України, де ведуться активні бойові дії або відбулася тимчасова окупація українських земель. Тож проблема динаміки чисельності населення в Одесі залишається досить актуальною.

Питань, пов'язаних з дослідженням чисельності населення Одеси в XIX ст., певною мірою торкалися В. Петровський [10], К. Смольянинов [13], М. Фінкель [14], П. Герліхі [1] та інші. Однак, вказані автори лише епізодично розглядали зазначені процеси. У сучасній історіографії бракує праць, що стосуються повного дослідження вказаної проблеми упродовж XIX ст., що додає актуальності поданій статті.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Одеської області, де знаходяться статистичні дані та рукописні документи стосовно чисельності населення Одеси в XIX ст.

Метою публікації є дослідження динаміки чисельності населення Одеси та визначення факторів, які впливали на цей процес.

З кінця XVIII ст. у Південній Україні відбувалися активні міграційні процеси, які позначилися на чисельності міського населення. Проте справжній демографічний бум відбувся в Одесі, де активно розвивалась торгівля та ремесла, що приваблювало переселенців з різних регіонів Російської імперії та з європейських країн. Навіть упродовж перших двох років розвитку міста під назвою Одеса: з 1795 по 1797 рр., населення зросло з 2 349 до 3 153 осіб [13, с. 53, 78].

Варто підкреслити, що серед перших жителів міста більшість становили українці, в тому числі й козаки, які проживали в передмісті та на його околицях. Вони відігравали вагомий роль у будівництві міста протягом 1794–1797 рр. О. Маркевич стверджував, що околиці Хаджибея ще в 1770–1780-ті рр. були густо заселені українцями, які успішно займалися сільським господарством, різного роду промислами та торгівлею. Перспективи розвитку молодого причорноморського порту спонукали їх переселитися до Одеси [8, с. 126]. Місто приваблювало й збіглих кріпаків, насамперед з українських губерній. Згідно з царським указом їм дозволяли поселитися в Одесі й приписували до відповідних станів [11]. П. Герліхі зазначає, що близько трьох тисяч колишніх кріпаків стали вільними жителями міста наприкінці XVIII ст. Взагалі на той час близько 1/3 всього населення Одеси становили іноземці та мешканці без паспортів, які не були прописані в місті [1, с. 15, 26]. До того ж, з весни до осені до міста прибувала значна

кількість тимчасових робітників, яких вабила високооплачувана робота в порту, що була значно вигіднішою, ніж в інших містах імперії. У цей період населення Одеси збільшувалося на сім, а іноді й на десять тисяч осіб [5, арк. 9–10].

На запрошення царського уряду з кінця XVIII ст. розпочався процес активного переселення до міста іноземців, яких приваблювали обіцяні пільги й привілеї та можливість швидко розбагатіти за рахунок торгівлі. Їхній кількісний склад визначити досить складно, так як точний облік не проводився.

Тож на зламі XVIII – XIX ст. спостерігалася значна міграція населення до Одеси, але зростання міських жителів відбувався за рахунок механічного приросту. Лише в 20–30-ті рр. XIX ст. з'явилися перші паростки природного приросту. Відповідно до статистичних даних в Одесі упродовж 1824 р. народилося 2060, а померло 1096 осіб [5, арк. 9–10]. Отже, природний приріст населення становив 964 особи.

Підтвердження незначного природного приросту міських жителів знаходимо в публікаціях деяких дослідників XIX ст. Зокрема, В. Петровський на основі статистичних даних здійснив підрахунки стосовно динаміки чисельності населення Одеси в 1834 р. Відповідно до його даних у цьому році народилося 3 212 дітей, а померло 2632 особи, тож природний приріст становив лише 580 осіб. Тож за десятиріччя (з 1824 по 1834 рр.) цей показник зменшився на 384 особи, що вказує на домінуючу роль механічного приросту при загальному зростанні кількості населення [10].

Відповідно до документальних матеріалів, які відклалися в Державному архіві Одеської області (ДАОО), загальна кількість населення Одеси в 1849 р. досягла 87798 осіб. У цьому році народилося 4 017 немовлят і померло 3092 особи. Тож природний приріст становив 622 особи, що перевищує показник 1834 р. лише на 44 особи. Рік по тому – в 1850 р., населення Одеси становило уже 92055 осіб. Проте кількість померлих на 671 особу перевищила кількість народжених [2, арк. 7, 14]. Тож приріст населення відбувся виключно за рахунок прибулих до міста переселенців.

Проблему динаміки чисельності населення Одеси упродовж 1851–1860 рр. вивчав М. Фінкель, який опублікував результати свого дослідження в «Трудах Одесского статистического комитета». За його підрахунками упродовж зазначених 10-ти років померло 36710 осіб. Зокрема, в 1851 р. – 3349 осіб, у 1852 р. – 2917, у 1853 р. – 4387, у 1854 р. – 4039, у 1855 р. – 3979, у 1856 р. – 3787, у 1857 р. – 3108, у 1858 р. – 3929, у 1859 р. – 3441, у 1860 р. – 3724 особи [14, с. 157, 203–212]. Найбільша смертність припадала на 1853 р., що пов'язано зі Східною війною, й протягом усього періоду військових дій вона була досить значною. Проте й в інші роки цього десятиріччя середній коефіцієнт смертності сягав 23,2, тобто на 23,2 жителя припадав один померлий. Цей показник був значно вищим, ніж у Лондоні, Брюсселі, Парижі, Копенгагені, та Санкт-Петербурзі. Дослідник вбачав причину цього у високій дитячій смертності, особливо в перші п'ять років життя. Тож не дивлячись на те, що коефіцієнт народжуваності в Одесі був високим і значно перевищував цей показник у європейських містах, природний приріст залишався досить низьким. Так, протягом 1851–1860 рр. народилося 48076 дітей, а померло протягом першого року життя – 11800 осіб. Причиною цього явища могли бути і кліматичні умови, але перш за все – це поганий догляд за дітьми, особливо в бідних сім'ях. І як наслідок – середня тривалість життя в Одесі надзвичайно мала – 20,5 років [14, с. 163, 198]. Аналогічна картина спостерігалася й в інших містах Південної України.

У цілому природний приріст населення в Одесі на кінець дореформеного періоду ще не досягнув своєї стабільності. Висока народжуваність супроводжувалась і високою дитячою смертністю, що свідчить про недостатній благоустрій міста, низький рівень життя і культури населення. Отже, зростання чисельності міських жителів продовжувало в значній мірі залежати від його механічного приросту.

Активні міграційні процеси, які відбувалися на південноукраїнських землях, постійні зміни кількісного складу населення в містах, змусили уряд взяти статистичний облік під свій контроль, прагнучи поставити його на належний рівень. Починаючи з 1803 р., на вимогу

міністра внутрішніх справ, губернатори повинні були надсилати щорічні статистичні звіти, де мала відображатися динаміка чисельності населення. Проте, лише з 1820-х років ці звіти стали більш повними, що дає можливість прослідкувати динаміку чисельності населення в місті протягом 1823–1858 рр.

Загальна кількість жителів Одеси за період 1823–1858 рр. зроста майже втричі й досягла позначки 114 265 осіб, зберігаючи високий середньорічний приріст жителів – 2 035 осіб. Тож на кінець дореформеного періоду Одеса за темпами свого розвитку та чисельності населення значно випередила усі українські міста й посіла третє місце в імперії після Санкт-Петербурга та Москви. Проте природний приріст міського населення в цей період ще не досягнув вагомих показників, тож зростання чисельності жителів відбувалось здебільшого за рахунок механічного приросту, який забезпечувався великим потоком переселенців.

У цей період спостерігалась недосконалість статистичного обліку. Одним із чисельних прикладів є той факт, що за документами Одеського градоначальника кількість жителів Одеси в 1823 і 1825 рр. була майже ідентичною. У 1823 р. він подав відомості про населення міста в Департамент поліції МВС, де вказав кількість жителів, зробивши помилку в підрахунках на 2 особи [12, арк. 11]. Саме ця цифра – 43038 осіб, замість дійсної – 43036 осіб, зазначалась у статистичних документах про кількість населення в містах Херсонської губернії, зібраних Головним управлінням у справах місцевого господарства МВС за 1825 р.

Однак і в другій половині XIX ст. статистична справа в Російській імперії ще не досягла бажаних результатів. У 1879 р. Центральний статистичний комітет звернув увагу Одеського статистичного комітету на низку значних порушень у процесі заповнення таблиць стосовно чисельності населення та несвоєчасну доставку матеріалів. У таблицях виявлено велику кількість помилок, які допущені внаслідок недбалого зведення статистичних відомостей. Тож крім самих таблиць до Центрального комітету тепер необхідно було подавати й відомості, на основі яких вони були складені [6, арк. 82, 82зв.].

У свою чергу Одеський статистичний комітет зазначав, що навіть на 1884 р. перепис міського населення здійснювався не регулярно, останній з них був у 1873 р. Дані стосовно динаміки чисельності населення підраховуються на основі церковних метричних записів, які охоплюють представників усіх віросповідань. Проте вони не відзначались абсолютною достовірністю. Особливо це стосувалось євреїв, які усіяко намагались уникнути будь-якого обліку, побоюючись неприємностей з боку влади [5, арк. 98, 98зв.].

На основі матеріалів, представлених статистичним комітетом, можна простежити динаміку чисельності жителів Одеси в другій половині XIX ст. Дані, які стосуються 1870-х років, представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Одеси упродовж 1870-х років

Роки	Народилося (осіб)	Померло (осіб)	Природний приріст	Кількість шлюбів
1870	6 165	5927	238	1 326
1871	6 072	6 624	-552	1 582
1872	7 070	9 675	-2 695	1743
1873	7 157	7085	72	1 662
1874	7 680	5799	1 881	1 196
1875	7 737	6 555	1 182	1 345
1876	7 481	6 912	569	1 342
1877	6 734	5 803	931	971
1878	7 049	7 520	-1 471	1 719
1879	8 383	7 246	1 137	2 009
Разом:	71 528	69 146	1 292	14 895

Таблицю складено на основі матеріалів ДАОО: Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 105, 134, 135, 142, 146, 185, 185зв.

Як видно із таблиці, народжуваність упродовж досліджуваного періоду була досить високою і за 10 років становила 71528 осіб. Цьому сприяла й значна кількість шлюбів – 14895. Проте рівень смертності був занадто високим і сягав 69 146 осіб. Особливо тяжким був 1878 р. – перший рік чергової війни з Туреччиною. Тоді смертність на 1471 осіб перевищила народжуваність. І хоча наступні два роки були більш успішними, загальний природний приріст населення за 10 років був незначним і становив лише 1292 особи.

Для порівняння розглянемо зміни, які відбувалися стосовно чисельності жителів Одеси в 1880-ті роки.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення Одеси упродовж 1880-х років

Роки	Народилося (осіб)	Померло (осіб)	Природний приріст	Кількість шлюбів
1880	8 969	7 669	1 300	1 979
1881	8 646	6 453	2 193	1 767
1882	8 467	7 574	893	1 916
1883	8 734	7 713	1 021	1 772
1884	9 167	6 918	2 249	1 754
1885	9 202	7 442	1 760	1 893
1886	9 758	7 838	1 920	1 892
1887	10 325	7 305	3 020	2 389
1888	10 493	7 350	3 143	2 412
1889	11 062	7 965	3 097	2 503
Разом:	94 823	74 227	20 596	20 277

Таблицю складено на основі матеріалів ДАОО: Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 185-189, 193, 205, 209, 218, 259, 259зв., 260, 260зв.

Статистичні дані свідчать про значне зростання природного приросту населення упродовж 1880-х років, який досягнув показника 20596 осіб. Це на 19304 осіб більше, ніж за попереднє десятиріччя. Сприятливі умови для зростання населення спостерігалися уже в 1800 р., коли природний приріст складав 1300 осіб, що значно перевищувало показники 1870-х років. На цей час у місті працювали дві великі лікарні – міська та єврейська. Роком раніше збільшено кількість лікарських приміщень, розрахованих на 1200 осіб. Попри це ще зберігалась висока дитяча смертність, особливо у віці від одного місяця до трьох років, яка становила 3 619 осіб. Причини, як і в попередні роки, полягали в недостатній медичній допомозі, незадовільному становищі бідних верств міського населення, яке не могло забезпечити належний догляд за малюками, інфекційні захворювання тощо. Звертає на себе увагу значна кількість незаконнонароджених дітей, яка, становила близько 10% від усіх новонароджених і сягала 929 осіб [3, арк. 167 зв., 275].

У 1880 р. здійснено вакцинування 12179 дітей від віспи, що мало запобігти зниженню смертності від цієї страшної хвороби [3, арк. 167, 168]. Проте й через 10 років віспа становила серйозну загрозу для життя людей. У 1900 р. на неї захворіли 996 осіб і померли 147 осіб [4, арк. 7]. Проте кількість жертв без проведеного вакцинування могла бути значно вищою.

У звіті Статистичного комітету, надісланому Одеському градоначальнику за 1883 р., вказано на зростання природного приросту населення порівняно з попереднім роком. Проте відзначено, що цей показник – 1021 особа, не відповідає стану громадського здоров'я в градоначальстві, де є значна кількість лікувальних та благодійних закладів. Метричні свідчення про кількість новонароджених не відзначаються належною точністю. Попри значну кількість шлюбів, досить високим залишається показник незаконнонароджених дітей – 927 осіб (10% від усіх народжених немовлят) [6, арк. 86, 87].

В аналогічному звіті за 1886 р. статистичні дані були більш оптимістичні. Природний приріст становив 1920 осіб і перевищував попередній рік на 160 осіб, що свідчить про постійне покращення благоустрою населення. Вказано загальну чисельність населення на 1 січня 1887 р., яка становила 273494 особи. Статистичний комітет знову звертав увагу на недостовірні, значно занижені дані стосовно народжуваності, що негативно позначається на підрахунку загальної кількості міських жителів [5, арк. 192].

1990-ті роки були найкращими стосовно показників чисельності населення в Одесі. Упродовж цього періоду зросла народжуваність, найвищий показник – 12875 осіб – припав на 1897 р. При цьому смертність не перевищувала 8 906 осіб, що давало можливість для зростання показника природного приросту населення. Якщо в 1890 р. він становив 2417 осіб, у 1891 р. – 3087, 1895 р. – 3473, то в 1897 р. він сягнув найбільшого значення – 3969 осіб. Це вказує на соціально-економічний розвиток Одеси, покращення добробуту населення та медичного обслуговування, підвищення рівня освіти та культури. Звертає на себе увагу на той факт, що відомості про зміни чисельності населення Одеський статистичний комітет складав уже на достовірній метричній документації, надісланій йому духовним відомством [7, арк. 224, 237, 247, 256, 259, 260, 275, 277, 286].

У 1897 р. був проведений перший всеросійський перепис населення, де зазначено, що загальна чисельність населення Одеси складає 403815 осіб [9, арк. VI]. Тож від першого перепису, який відбувся в Одесі в 1797 р. до перепису 1897 р. кількість населення зросла в 128 разів. На початку ХХ ст. зберігалася тенденція до стрімкого зростання населення міста. Згідно статистичних даних у 1900 р., в Одесі проживало уже 427373 особи (без урахування 22300 військових, які були розквартировані в місті) [4, арк. 140].

Отже, упродовж ХІХ ст. Одеса стала розвиненим європейським торгово-промисловим містом, культурним і освітнім центром півдня України. З початку свого існування під назвою Одеса, місто приваблювало значну кількість переселенців, які сприяли стрімкому зростанню населення міста за рахунок механічного приросту. Проте в другій половині ХІХ ст. поступово зростає природний приріст міських жителів, які створивши багатодітні родини назавжди оселилися в Одесі. Розвиток економіки, медицини, освіти та культури сприяв покращенню якості життя людей і став вагомим фактором у боротьбі з високою дитячою смертністю, яка була найбільшою проблемою на шляху до зростання природного приросту населення.

Джерела та література:

1. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. Київ: Критика, 1999. 382 с.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 285.
3. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1287.
4. ДАОО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2815.
5. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 15.
6. ДАОО. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 5.
7. ДАОО. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 3.
8. Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность. *Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах* / За ред. Т. Г. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2000. С. 125-129.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб., 1904. 196 с.
10. Петровский В. Математические заметки касательно городского населения Одессы. *Одесский вестник*. 1844. 25 ноября.
11. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXIV. СПб., 1830. № 17967.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 1290. Оп. 5. Спр. 5.
13. Смольянинов К. История Одессы. Одесса, 1883. 284 с.
14. Финкель М. Исследование о смертности в Одессе в 10-ти летний период с 1851 по 1860 годы включительно. *Труды Одесского статистического комитета*. Одесса, 1865. Вып. 1. С. 147-217.

References:

1. Herlihi, P. (1999) *Odesa: Istoriya mista, 1794-1914*. Kyiv. 382 s. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [State Archives of the Odesa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 2. Op. 1. Spr. 285. [in Russian].
3. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 1287. [in Russian].
4. DAOO. F. 2. Op. 1. Spr. 2815. [in Russian].
5. DAOO. F. 3. Op. 1. Spr. 15. [in Russian].
6. DAOO. F. 274. Op. 1. Spr. 5. [in Russian].
7. DAOO. F. 274 Op. 2. Spr. 3. [in Russian].
8. Markevich, A. I. (2000) Torgovlya i torgovaya promyshlennost'. *Istoriya Khadzhybeya (Odesy) 1415-1795 rr. v dokumentakh / Za red. T. H. Honcharuka*. Odesa, s. 125-129. [in Russian].
9. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. T. 47: Gorod Odessa / Pod redaktsiyey N. A. Troynitskogo (1904) Izdanie Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. SPb, 196 s. [in Russian].
10. Petrovskiy, V. (1844) Matematicheskie zametki kasatel'no gorodskogo naseleniya Odessy. *Odesskiy vestnik*. 25 noyabrya. [in Russian].
11. PSZRI-I. T. XXIV. SPb., 1830. № 17 967. [in Russian].
12. Rosiys'kyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv [Russian State Historical Archives]. F. 1290. Op. 5. Spr. 5. [in Russian].
13. Smol'yaninov, K. (1883) *Istoriya Odessy*. Odessa. 284 s. [in Russian].
14. Finkel, M. (1865) Issledovanie o smertnosti v Odesse v 10-ti letniy period s 1851 po 1860 gody vklyuchitel'no. *Trudy Odesskogo statisticheskogo komiteta*. Odessa, vyp. 1, s. 147-217. [in Russian].